ДО СКАРБНИЦІ УКРАЇНОЗНАВСТВА: ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, УКРАЇНСЬКА СОБОРНІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ МАЯ ПАНЧУКА

Петро КОНОНЕНКО
доктор філологічних наук, професор, академік,
лауреат Міжнародної премії ім. Й.Г. Гердера,
директор ННДІУВІ

Олег КАЛАКУРА
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу національних меншин ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Анотація. *Розглянуто життєвий і творчий шлях та науковий доробок М.Панчука, його внесок у становлення та розвиток українознавчих досліджень етнонаціонального спрямування. Наголошено на теоретико-методологічних підходах дослідника до понять: «українська соборність», «історична пам'ять», «політична нація». Особистість науковця, його праці аналізуються в контексті розвитку українського суспільства, історичної науки та етнополітології.*

Ключові слова: *М.Панчук, українознавство, історія України, історична пам'ять, українська соборність, етнополітологія, політична нація, національна політика.*

Маю Івановичу Панчуку, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячу науки і техніки України, академіку академій вищої школи та політичних наук, завідувачу відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, колишньому провідному науковому співробітнику Інституту українознавства, виповнилося 75 років. Про визначного українського історика, етнополітолога, українознавця та його науковий доробок написано чимало статей, рецензій, оглядів [*1*]. Зокрема, стаття у журналі «Українознавство» відзначала його роль у дослідженні української соборності та ідентичності [*2*]. Тож, стисло оглянувши життєвий і творчий шлях М.І.Панчука, маємо намір зосередитися на здобутках ученого та проаналізувати його внесок у скарбницю українознавства під кутом зору дослідження історичної пам'яті українського народу, етнополітики та міжнаціональних відносин в Україні.

М.Панчук народився 1937 р. у мальовничому селі Попільня на Житомирщині в родині селян-колгоспників – Івана Юхимовича і Ганни Максимівни Панчуків – і став шостою дитиною в трудолюбивій сім'ї. Його дитинство, як і тисяч ровесників, типове для дітей війни: злидні, напівсирітство (батька гітлерівці арештували на очах у дітей, а в березні 1942 р. був страчений як підпільник-антифашист), недоїдання, важка праця за колгоспні трудодні, втрата сестри Ніни в голодному 1947 р. через виснаження й недугу (дві старші сестри померли в трагічних 1932–1933 роках). Найстарший брат Григорій служив у Червоній Армії, учасник бойових дій, а після демобілізації працював у колгоспі, в органах міліції, був головою сільради, помер у 2005 р. Маю Івановичу й досі часом сняться проникливі очі й натруджені руки турботливої мами Ганни Максимівни, багаторічної доярки колгоспу ім. І. Мічуріна, яка намагалася будь-якою ціною поставити синів на ноги, дати їм освіту. Запам'яталися колгоспні коні, бо разом з братом Анатолієм доглядали за ними.

Нелегко доводилося й під час навчання в школі. Як згадує Анатолій, не було взуття, одягу, писали саморобним чорнилом з бузини, а зошитами слугували старі газети. Та надихали

потяг до знань, прагнення здобути фах, щоб підставити плече матері. Серед учителів, які опікали хлопців, особливо виділявся учитель історії, класний керівник О.Цісар. Його захоплюючі уроки історії й цікаві життєві розповіді помітно вплинули на вибір професії. У 1955 р. М.Панчук вступив до Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка на історико-філософський факультет. Юнак з головою пірнув у таємниці Кліо, долучився до студентської наукової і громадської роботи, був членом комітету комсомолу, а канікули проводив у праці. Однокурсники, нині знані історики С.Клапчук та О.Мінгазутдінов, пам'ятають його роботу у студентських трудових загонах, поїздку на цілину, зароблену пшеницю, якою потішилася й мама, та першу заслужену нагороду – Почесний знак ЦК ВЛКСМ. Ще тоді ровесники (та й старші) високо оцінили м'яку вдачу, але непоступливість у принципах моралі та етики цього з доброю усмішкою юнака, його благородство та увагу до друзів, а тому нерідко радилися з ним, прислухалися як до старшого, досвідченішого, розсудливішого.

У студентські роки М.Панчук проявив інтерес до наукової роботи, але молодого історика після закінчення в 1960 р. університету чекала комсомольська робота на Полтавщині, де він невдовзі був обраний секретарем обкому комсомолу. Та давня мрія про науку привела його в аспірантуру Київського університету під доброзичливе й водночас по-батьківськи вимогливе крило відомого й авторитетного професора Івана Івановича Шевченка. Колеги по аспірантурі добре пам'ятають енергійного, завжди зосередженого, винятково працьовитого, оптимістично налаштованого, з почуттям гумору молодого науковця, який притягував до себе гострим розумом, інтелектом, своєю простотою і безпосередністю. 45 років тому в університетському збірнику побачила світ перша дослідницька розвідка аспіранта [*3*], яка засвідчила непересічний талант науковця.

Успішно захищена в 1968 р. кандидатська дисертація М.Панчука була присвячена благородній і недослідженій темі – діяльності українських залізничників у роки Великої Вітчизняної війни [*4*]. За опрацьованими архівними та іншими матеріалами він опублікував декілька наукових і науково-популярних праць [*5*]. У такий спосіб історик намагався увічнити пам'ять про ратний подвиг тисяч трудівників тилу і виконав свій синівський обов'язок перед сотнями земляків, рідних, котрі не дожили до Перемоги. Молодого й перспективного вченого чекали цікаві пропозиції, але він обрав буденну, водночас благородну посаду вузівського викладача в Київському технологічному інституті харчової промисловості. Як талановитого і добре підготовленого викладача-методиста його запросили на лекторську роботу в ЦК Компартії України, а відтак на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії партії. В цей період відбулася досить різка зміна наукових зацікавлень дослідника.

М.Панчук ніби «віроломно» вторгнувся у наукове поле галицької історичної школи, дослідники якої на тривалий час монополізували західноукраїнську тематику. Знайомлячись із засекреченими архівними документами, деякими польськими джерелами, науковець відкрив багато замовчуваних подій і фактів, побачив суттєві прогалини в дослідженні національно-визвольного й революційного руху в міжвоєнній Галичині, усвідомив справжні причини й мотиви розпуску за вказівкою Сталіна Компартії Західної України. Попри деяку ідеологічну зашореність, характерну для тогочасних публікацій, його праці [*6*] вирізнялися свіжістю думок і нетрадиційністю підходів, були проникнуті ідеєю, яка сприймається як історіософське і громадянське кредо вченого, української соборності та національної ідентичності. Ця тема мала продовження в докторській дисертації, захищеній 1983 р. [*7*], та в оприлюдненій у 1985 р. колективній монографії «В авангарді боротьби за возз'єднання» [*8*].

Пошук істини завжди складний, та М.Панчуку як досліднику притаманні неординарність мислення, інтуїтивне відчуття нового, наукова етика, натомість йому чужі самолюбування, кон'юнктура й пристосуванство. У часи горбачовської «перебудови» він ініціював ряд студій і дискурсів, пов'язаних із заповненням так званих «білих плям» в українській історії [*9*]. Не оминув своєю увагою дослідник і таких трагічних сторінок української історії, як політика «українізації» і причини її згортання, масові репресії, насильницька колективізація, голодомор. Він першим з українських істориків підняв завісу над табуйованою в радянській історіографії постаттю визначного українського політичного діяча Олександра Шумського, оприлюднив фрагмент його листа до Й.Сталіна, в якому говорилося: «Я протестую проти розправи наді мною. Розправи без денного світла гласності, без пред'явлення мені будь-яких звинувачень, без можливості захищатися» [*9*].

Новий етап наукової роботи М.Панчука розпочався з відновленням державної незалежності України. Він став членом Республіканської асоціації українознавців, долучився до розроблення важливих питань історії, теорії й методології українознавства, написав низку статей до термінологічного довідника з українознавства у часописі «Українознавство» [*11*]. З 1991 р. М.Панчук – головний науковий співробітник академічного Інституту історії України, а відтак завідувач відділу, заступник директора Інституту національних відносин і політології НАН України. В 1996 р. його було призначено першим заступником голови ВАК України, а згодом – головою. Працюючи на цій посаді, він ініціював закладання демократичних засад атестації науково-педагогічних працівників в Україні. Під його керівництвом було опрацьовано комплект нормативних документів ВАК, започатковано діяльність її Головної наукової ради, накреслено перспективи принципового реформування ВАК, розширення повноважень спеціалізованих учених рад. Він активно підтримав пропозицію щодо відкриття наукової спеціальності «українознавство». У 1998 р. М.Панчук повернувся до Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, очоливши відділ національних меншин, і продовжив розпочаті дослідження. Ґрунтуючись на документальних джерелах, систематизованих за його участю у тематичному збірнику [*12*], було підготовлено і опубліковано унікальне узагальнююче дослідження про долю національних меншин України в XX ст. [*13*].

За історіографічним значенням і тематичною спрямованістю творчий доробок М.Панчука вагомий і різноплановий, що й засвідчує широкі горизонти наукових зацікавлень ученого. У ньому

близько 400 наукових та науково-популярних праць, у тому числі більше 20 індивідуальних і колективних монографій. Широким є діапазон проблематики його досліджень, серцевину яких становлять студії з історії національно-визвольного руху, національної політики, етногенезу українського народу, формування української нації, утвердження її ідентичності, долі інших етнонаціональних спільнот, гармонізації міжнаціональних відносин, соборності України.

М. Панчук одним з перших в Україні у співавторстві з відомим американським дослідником голодомору Дж. Мейсом дослідив феномен українського національного комунізму та його трагедію [*14*]. Автори дійшли висновку, що діяльність українських національних комуністів та їх симпатиків не була даремною. Їхні ідеї стали орієнтиром у боротьбі за національні права, живили український рух опору і прискорювали падіння тоталітарного режиму та відновлення державної незалежності України.

Професору М.Панчуку близькі болючі етнонаціональні проблеми сьогодення, він аналізує їх тенденції як з погляду ретроспективи, критичного осмислення досвіду і повчальних уроків минулого, так і з т. зв. шляхів гармонізації міжнаціональних відносин, уникнення конфліктних ситуацій, бере участь у розробленні необхідних законодавчих та нормативних актів.

Викликам глобалізму, на думку вченого, Україна може і здатна протиставити внутрішню інтеграцію суспільства, його економічну, соціальну, етнонаціональну консолідацію та державну солідаризацію. Запорукою успішного входження України в новий глобальний світ має стати «соборність наших душ, усвідомлена єдність всіх громадян перед внутрішніми і зовнішніми викликами» [*15*]. Сприймаючи український соціум як цілісність, науковець бачить і реагує на гострі питання регіонального виміру. Особливу увагу звертає він на інтеграцію етнонаціональних спільнот, зокрема кримськотатарського народу, в українське суспільство. Тому й побачила світ виконана під його керівництвом ґрунтовна монографія про етнополітичні процеси в Криму [*16*]. Аналізуючи специфіку етнонаціональних проблем в АРК, їх історичну, політичну, економічну, культурну, релігійну, психологічну та ментальну складові, автори наголосили, що над ситуацією в Криму тяжіють пам'ять про кривди часів масових депортацій та інші драматичні колізії в історичній ретроспективі, а також успадковані стереотипи, труднощі, зумовлені поверненням та облаштуванням депортованих кримських татар і представників інших народів, шовіністичними настроями проросійських сил, істотними недоліками етнополітичного менеджменту владних структур центру та автономії.

У процесі дослідження етнополітичних процесів у Закарпатті [*17*] М.Панчук приділив особливу увагу політичному русинству. Цією темою він зацікавився ще в 1995 р., коли русинський рух набирав обертів і викликав занепокоєння в українському суспільстві. Науковець чітко визначає русинів Закарпаття субетнічною групою українського народу, не заперечує права українців-русинів Закарпаття на самоідентифікацію за умови сприяння органів місцевої і центральної влади, діяльності їх культурно-освітніх товариств, збереження самобутності, водночас принципово виступає проти політизації русинського руху. Творчий колектив розкрив етнополітичну історію Закарпаття у зіставленні з аналогічними процесами на Великій Україні. Ця монографія викликала значний науковий резонанс у всіх, хто цікавиться етнополітичною історією краю, а тема отримала подальший науковий розвиток [*18*].

Вивчення етнополітичних процесів у сучасній Україні та їх регіональної специфіки, політичних, економічних, соціальних, демографічних, культурних, конфесійних аспектів суспільного простору засвідчило зростаючу роль державного етнополітичного менеджменту в оптимізації етнонаціональних відносин і національно-громадянській консолідації політичного, поліетнічного, поліконфесійного, полікультурного загалу населення країни в українську політичну націю [*19*]. Дослідник трактує націю як політичну спільноту, до складу якої входять всі громадяни України, незалежно від етнічного походження, об'єднані спільністю території, політичних інтересів, історичної долі, культурних традицій, усвідомленням єдиної ідентичності та майбутнього Батьківщини.

У руслі цієї проблематики окремої уваги заслуговують студії М.Панчука, присвячені взаємообумовленості історичної та етнонаціональної пам'яті, їх політичним контекстам [*20*]. З погляду державотворення історична пам'ять, на його думку, виконує роль духовної основи українського суспільства. Автор, солідаризуючись з підходами І.Кресіної, визначив сім функцій історичної та етнонаціональної пам'яті: а) вона має бути головним змістом творення національної, соціально згуртованої держави і фундаментом її стабільності; б) покликана на духовному рівні легітимізувати докорінні суспільно-економічні перетворення; в) ґрунтуючись на політичній концепції нації, стати прийнятною для всіх етнічних груп країни; г) етнонаціональна пам'ять має стати стрижнем формування і функціонування національної свідомості в цілому; ґ) національна пам'ять повинна бути конституйованою; д) має стати світоглядним орієнтиром у системі освіти, виховання, у сфері соціалізації особи; е) мусить забезпечити консолідаційні процеси суспільства – між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між політичними партіями і рухами. Дослідник нагадав про шкоду, завдану історичній і національній пам'яті українського народу сталінізацією історичної науки, показав небезпеку використання деякими сучасними політичними партіями спотворень історичної пам'яті для маніпулювання суспільною свідомістю українського соціуму.

Учений і педагог, людина, котрій не байдуже майбутнє України, М.Панчук велику увагу приділяє підготовці та атестації нової генерації науковців. Він член спеціалізованої вченої ради по захисту докторських та кандидатських дисертацій, у 2005–2011 рр. був головою Експертної ради ВАК України з історичних наук. Упродовж останнього двадцятиріччя навколо нього сформувалася потужна наукова школа дослідників етнополітичних і етнонаціональних відносин, у якій представлені відомі науковці: доктори наук В.Войналович, Т.Горбань, О.Калакура, В.Котигоренко, О.Красівський, О.Рафальський, Л.Шкляр, кандидати наук О.Галенко, Л.Ковач, Н.Кочан, О.Ляшенко, Н.Макаренко та ін. Під його керівництвом та за консультативною допомогою підготовлено і захищено більше 30 докторських та кандидатських дисертацій. Багаторічна наукова, педагогічна та просвітянська

діяльність М.Панчука отримала високу оцінку з боку держави та наукової громадськості: нагороджений орденом «За заслуги» ІІІ ступеня, Почесною грамотою Верховної Ради України, п'ятьма медалями, знаком «Петро Могила» Міністерства освіти і науки; відмінник освіти України, лауреат нагороди Ярослава Мудрого Академії наук вищої школи, Почесний доктор і професор кількох університетів України. Скрізь, де доводилось працювати М.Панчуку, він користувався великим авторитетом і повагою, відзначався відповідальністю та ініціативою, займаючи керівні посади, ніколи не вивищувався над підлеглими, з розумінням ставився до них. Колишній директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень академік І.Курас, чиє ім'я носить тепер академічний Інститут, називав його «генератором нових ідей». З теплотою, повагою і симпатією говорить про ювіляра як про «душу і совість колективу» нинішній директор – академік НАН України Ю.Левенець.

Потужна, яскрава, різнобічна і непересічна постать в українській науці, культурі та освіті, М.Панчук – особистість, котра гармонійно поєднала професіоналізм ученого і високі моральні чесноти людини. Добрий сім'янин, турботливий батько двох синів – Володимира та Антона. Його найближчим і найвірнішим другом та порадником є кохана дружина Людмила Дмитрівна. Він захоплюється українським народним мистецтвом, особливо пісенним, мандрує Україною, багато читає, залюбки працює на городі. Досвідчений садівник, який покладається лише на авторитет старшого брата Анатолія Івановича та сусіда Михайла Станіславовича.

Світлий ювілей М.Панчук зустрів сповнений оптимізму, нових творчих задумів і планів, зокрема щодо виконання у співпраці з Національним науково-дослідним інститутом українознавства та всесвітньої історії фундаментального багатотомного дослідження «Український етнос у світовому часопросторі». Тож побажаємо нашому ювіляру міцного здоров'я, креативу, нових звершень на благо України та українознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корнієвська О. Панчук Май Іванович // Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довід. Серія «Українські історики». – Вип. 1. – К., 1998. – С. 239; Панчук Май Іванович // Бібліографія праць співробітників Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. 1991–2001 рр. – К., 2002.– С.137–138; Панчук Май Іванович // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С. 612; *Кугутяк М., Марчук В., Цепенда І.* Професору Маю Панчуку – 70! // Галичина. – 2006–2007. – №12–13. – С. 468–470 та ін.

2. Кононенко П.П., Калакура Я.С. Дослідник української соборності та міжнаціональної злагоди (До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності М.І.Панчука) // Українознавство. – 2007. – №2. – С. 23–25.

3. Панчук М.І. Боротьба партійних організацій за відбудову залізничного транспорту України (1943–1945 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К.,1967.

4. Панчук М.І. Діяльність партійних організацій залізничного транспорту України в роки Великої Вітчизняної війни (1943–1945 рр.): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1968.

*5. Панчук М.І.*Сталеві шляхи. – К., 1968; *Данилюк З.З., Панчук М.І.* На службі фронту і тилу. – К., 1974.

6. Панчук М.І. В огні класових битв. – К., 1979; *Його ж.* Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. – К., 1982.

7. Панчук М.І. Боротьба КПЗУ за возз'єднання Західної України з Українською РСР: Дис. ... докт. істор. наук. – К., 1982.

8. Курило В.М., Панчук М.І., Троян М.В. В авангарді боротьби за возз'єднання. – К., 1985.

9. Панчук М.І. Білі плями «героїчного літопису». – К., 1987; *Його ж.* Історична пам'ять // Випробування істиною. – К., 1988; *Панчук М.І., Діброва С.С.* Вогонь і попіл // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989; *Панчук М.І.* Націонал-ухильництво. Анатомія проблеми // Маршрутами історії. – К., 1990; *Панчук М.І.* Злочин Сталіна і його оточення // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.

10. Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле... – С. 319.

11. Панчук М., Рафальський О. Українська політична нація: соборність душ // Українознавство. – 2002. – №4. – С. 36–38.

12. Національні відносини в Україні: Зб. документів і матеріалів / Співкерівн. автор. кол. М.І.Панчук. – К., 1994.

13. Національні меншини України у ХХ столітті. Політико-правовий аспект / Керівн. автор. кол. М.І.Панчук. – К., 2000.

14. Мейс Дж., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. – К., 1997.

15. Панчук М., Рафальський О. Українська політична нація: соборність душ. – С. 38.

16. Крим в етнополітичному вимірі / Керівн. автор. кол. М.І.Панчук. – К., 2005; Панчук М.І. Проблема інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство на сторінках регіональної преси // Наук. записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип.30. – Курасівські читання – 2005. – Кн. 1. – К., 2006.

17. Закарпаття в етнополітичному вимірі / Керівн. автор. кол. М.І.Панчук. – К., 2008.

18. Офіцинський Р.А. Закарпаття в етнополітичному вимірі (1939–1944) // Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українозн. – 2008. – Т. XIX. – С. 394–402; Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець / Редкол.: Ю. Останець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; відп. за вип. М.Токар. – Ужгород, 2010 та ін.

19. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: Монографія / М.Панчук, В.Євтух, В.Войналович та ін. – К., 2011.

20. Панчук М.І. Політичні контексти етнонаціональної пам'яті // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип. 2 (46). – 2010. – С. 59–75.

Петр Кононенко
Олег Калакура

В сокровищницу украинознавства: историческая память, украинская соборность и политическая нация в исследованиях Мая Панчука

Аннотация. *Рассмотрены жизненный и творческий путь, научные изыскания М.Панчука, его вклад в становление и развитие украинознавческих исследований этнонационального направления. Определены теоретико-методологические подходы исследователя к понятиям: «украинская соборность», «историческая память», «политическая нация». Личность ученого, его труды анализируются в контексте развития украинского общества, исторической науки и этнополитологии.*

Ключевые слова: *М.Панчук, украинознавство, история Украины, историческая память, украинская соборность, этнополитология, политическая нация, национальная политика.*

Petro Kononenko
Oleg Kalakura

In the treasury of Ukrainian Studies: Historical Memory, the Ukrainian political nation and collegiality in research in May Panchuk

Annotation. *We consider M.Panchuk's life and career, scientific research, his contribution to the establishment and development of Ukrainian ethno-national research directions. They defined theoretical and methodological approaches to the concepts of the researcher: Ukrainian collegiality, historical memory, political nation. The identity of the scientist, his works are analyzed in the context of development of Ukrainian society, history of science and ethnopolitical.*

Key words: *M.Panchuk, Ukrainian Studies, Ukrainian history, historical memory, Ukrainian collegiality, ethnopolitology, political nation, the national policy.*